

Олександр Майборода

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора, Інститут політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9206-4316>

СТАВЛЕННЯ І. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО ДО РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ У ПАРАДИГМІ ТЕОРІЇ КОНВЕРГЕНЦІЇ

У статті проаналізовано погляди відомого історика та політолога І. Лисяка-Рудницького, зокрема їх співставлення з теорією конвергенції, що обґрунтовує взаємопроникнення капіталістичної та соціалістичної систем, стирання між ними економічних, соціальних, політичних та ідеологічних розбіжностей, і творення нового типу суспільства на основі поєднання позитивних рис двох соціально-економічних устроїв. Зауважено, що І. Лисяк-Рудницький ніколи не торкався теорії конвергенції і не згадував її в своїх працях, однак приділив значну увагу радянській системі, яка була предметом дослідження її прихильників. Відтак йдеться не про трансляцію вченим засад цієї теорії, а про те, як його оцінки радянської системи збігаються з положеннями теорії конвергенції. І. Лисяк-Рудницький напряду погоджувався із ключовим положенням теорії конвергенції про зближення західної і радянської економічних моделей. Але водночас попереджав про збереження докорінних політико-ідеологічних відмінностей між ними. Учений звертав увагу на ті світові явища, які були головною перешкодою для політико-ідеологічної конвергенції двох систем: у західному світі спричинена технічним прогресом певна культурна нівеляція, не була політикою деетнізації народів, у той час як радянський режим намагався засобами індокриннації та пропаганди прищепити українцям спільну з росіянами державно-політичну свідомість.

Ключові слова: І. Лисяк-Рудницький, теорія конвергенції, радянська система, західна система.

У середовищі істориків доволі популярним є визначення ХХ-го століття як одного з найкоротших у житті людства – від початку Першої світової війни до розпаду Радянського Союзу. Можна сказати у такому разі, що І. Лисяк-Рудницький своїм життям майже повністю охопив цей короткий відрізок часу. Той його особистий вік, коли людина здатна оцінювати глобальні явища, припав на період утвердження сталінської і гітлерівської диктатури, а надалі він формувався як вчений і творчо жив у часи Другої світової війни і повоєнного протистояння двох систем – демократичної і радянської тоталітарної.

З плином історичних змін еволюціонували також історична і політична науки. Цілком природно, що їхній загальний напрям був продуктом думок вчених і, навпаки, або прямо й повністю, або опосередковано і частково впливав на кожного з них. Якщо казати про загальний напрям розвитку західних історичної і політичної наук, то він, з одного боку, відбивав загальне протистояння демократичної і тоталітарної ідеологічних систем, а з другого боку, відбивав притаманну західному світу плюралістичність, пропонуючи концепції і теорії, позбавлені канонічного обструкціонізму, притаманного східному опоненту.

Одним із продуктів західної інтелектуальної думки була теорія конвергенції, поява якої припала на роки хрущовської “відлиги”, коли західний світ побачив у деякій лібералізації радянського тоталітарного режиму симптоми можливої зміни і радянської політичної системи загалом. Паралельно у західному суспільстві відбувалося і критичне усвідомлення низки негативних соціальних наслідків капіталістичного ринку та економічної конкуренції. Будучи вільними від політико-ідеологічного диктату, деякі західні вчені звернули свою увагу у бік соціалістичного ладу, визнавши низку його без сумніву позитивних рис у соціальній політиці, насамперед більш рівномірний розподіл суспільного продукту, більшу відповідальність держави за життєво важливі для людини сфери – медичну, освітню, пенсійну та ін.

Нагадаємо основні положення теорії конвергенції, як вони були висловлені у працях У. Ростоу, Дж. Голбрейта, Я. Тинбергена, Р. Арона та інших. З розвитком індустріального сус-

пільства у західному світі відбуватиметься посилення ролі держави, а в соціалістичному світі, навпаки, посилюватиметься роль ринкових відносин. Результатом стане уподібнення двох систем, які перетворяться на два варіанти індустріального суспільства.

Дискусії навколо обґрунтованості передбачень майбутньої конвергенції торкалися питань не тільки соціально-економічної, а й політичної та ідеологічної сфер суспільного життя, тобто тих питань, які були у полі зору радянологів, зокрема тієї її частини, яка зосереджувалася на національній політиці комуністичної влади.

І. Лисяк-Рудницький ніколи не торкався теорії конвергенції і не згадував її у своїх працях, хоча приділив значну увагу радянській системі, чим займалися і автори, і прихильники теорії конвергенції. Відповідно, ставлячи питання про зв'язок між творчістю І. Лисяка-Рудницького і парадигмальними засадами теорії конвергенції, маємо відразу зазначити, що йдеться не про трансляцію ним цих засад у власному ставленні до радянської системи – він довів власну здатність давати їй наукову оцінку. Йдеться про те, якою мірою самостійні концептуальні пошуки І. Лисяка-Рудницького збігалися з положеннями теорії конвергенції або фактично спростовували її.

Побіжно відзначимо, що ще за десять років до популяризації теорії конвергенції І. Лисяк-Рудницький критикував припущення про виникнення у майбутньому світі ідеального “солідаристського” суспільного ладу – без класів, соціальних протиріч і конфліктів¹.

Теорія конвергенції зазірала у далеке майбутнє і тим самим по суті передбачала довге життя кожної із систем. Стосовно життєздатності радянської системи у середовищі радянологів точилася полеміка: одні вважали Радянський Союз непохитним, інші вщували йому і всій радянській політичній системі неминучий розпад. Перші обґрунтовували своє бачення майбут-

¹ *Лисяк-Рудницький І.* Обережно з утопіями // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. Київ, 1994. Т. 2. С. 345–349.

нього силою інститутів радянської політичної системи, таких як компартія, влада рад, спецслужби, збройні сили і т. д. Їхні опоненти виходили з того, що радянські інституції дедалі більше наповнювалися людьми, байдужими до комуністичних канонів. Особливо це стосувалося технократів.

Українознавча частина радянологів бажала розпаду радянської системи і особливо підкреслювала зростання національної свідомості серед того соціального субстрату, яким наповнювалися основні інституції системи. І. Лисяк-Рудницький, приміром, стверджував про відсутність місцевого національного підґрунтя в українському комунізмі. Відповідно організаційна структура комуністичної системи в Україні, на його думку, розходилася з її людським наповненням: “Більшовики українського походження, однак, не залишилися обійденими національним відродженням рідної країни. Зберігаючи відданість партії та ідеології марксизму-ленінізму, вони також почали усвідомлювати себе українцями”. І. Лисяк-Рудницький визнавав динамізм розвитку України, який супроводжувався становленням нової еліти, і разом з тим підкреслював її невдоволення політичними аспектами соціалістичного суспільного ладу, а саме московським централізмом².

Найбільш суперечливим у теорії конвергенції було передбачення про уподібнення не тільки організації індустріальних секторів, а й політико-ідеологічного уподібнення. Коли йдеться про ідеологічне уподібнення двох систем, то, по-перше, воно могло статися, якби обидві системи були моноідеологічними, або якби моноідеологічна система плюралізувалася, що для неї означало б самознищення. У парадигмі конвергенції радянська система мала ставати плюралістичною, мультиідеологічною, багатопартійною і т. д. І. Лисяк-Рудницький у цьому питанні незмінно наполягав, що найкращою запорукою демократизації радянських народів було скинення ними ярма Москви³. По суті,

² Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Там само. С. 73–74.

³ Лисяк-Рудницький І. Проти Росії чи проти радянської системи? // Там само. С. 320.

демократизація тим самим пов'язувалася із розпадом системи, у якій одна із націй домінує над іншими. Звісно, можна було б припустити, що демократизацію в політико-ідеологічній сфері могла б прискорити демократизація російського народу. Дискутуючи щодо такого припущення, І. Лисяк-Рудницький звертав увагу, що радянський режим компенсував російському народу відсутність демократії задоволенням його жадоби влади, імперіалістичної мегаломанії та старих месіаністських мрій⁴.

І. Лисяк-Рудницький не ігнорував певних ліберацийних змін в Радянському Союзі часів відлиги. Підкреслюючи найбільші вади сталінської економіки – вертикальну організацію, яка захочувала “відомчий сепаратизм”, забюрократизованість, негнучкість, ресурсозатратність, технологічну відсталість, він вітав створення “раднаргоспів”. Такий “мультицентралізм”, на його думку, мав привести до більшої економічної самодостатності радянських республік⁵. Тобто, визнаючи деяку еволюцію радянської системи, І. Лисяк-Рудницький нібито на пряму погоджувався із ключовим положенням теорії конвергенції – про зближення західної і радянської економічних моделей. Та іншими спостереженнями вчений попереджав про збереження докорінних політико-ідеологічних відмінностей між ними, називаючи хрущовську управлінську реформу “децентралізацією без демократії”, оцінював її як “збільшення ваги периферійних можновладців у відношенні до центральної влади без збільшення вольностей для усього населення”⁶.

І. Лисяк-Рудницький звертав увагу на ті світові явища, які були головною перешкодою для політико-ідеологічної конвергенції двох систем: у західному світі спричинена технічним прогресом певна культурна нівеляція, не була політикою деєтнізації народів, у той час як радянський режим намагався засобами індокринації та пропаганди прищепити українцям (від себе

⁴ Там само. С. 323.

⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Україна в еволюції радянської системи // Там само. С. 307–309.

⁶ Там само. С. 310.

нагадаємо – і всім іншим радянським народам) спільну з росіянами державно-політичну свідомість⁷.

Інше передбачення І. Лисяка-Рудницького, яке можна вважати скепсисом щодо уподібнення двох систем: “Прийде момент, що Москва буде примушена зробити вибір, або допустити до того, щоб фіктивна українська радянська державність наповнювалася реальним змістом, або знову повертатися до «випробуваних» сталінських методів масового фізичного терору. Бо, на довшу мету, ніяких засобів «духовного впливу», пропаганди і т. д. не вистачить, щоб Україну запрягти до російської імперської колісниці”⁸.

І. Лисяк-Рудницький був скептично налаштований до версії про можливу лібералізацію радянського режиму. Стосовно післясталінської “лібералізації” він зауважував: “...сама радянська верхівка останнім часом стала консервативною настільки, що намагається відмовитися від свавілля й наблизитися до моделі правової держави”. І відразу у дужках акцентував: “У процесі цього вона щоразу більше заплутувалася у внутрішніх суперечностях, бо природа тоталітарної диктатури несумісна з вимогами справжньої влади закону”⁹.

І. Лисяк-Рудницький вважав, що лібералізація зруйнує радянську систему. У парадигмі теорії конвергенції це мало б означати зникнення однієї із сторін процесу уподібнення. У той же час він твердо пропонував кроки, які могли бути цілком слушними під час конвергентної взаємодії, раптом би вона відбулася. Серед таких кроків – визнання радянської України об’єктивною реальністю та її неупереджена оцінка, вихід до західних урядів тільки з реалістичними вимогами щодо їхньої східної політики, відмова з боку еміграції від “протестаційного стилю” політичної поведінки, піднесення культурного життя у середовищі еміграції для заохочення аналогічних процесів в Україні, виконання

⁷ Там само. С. 313.

⁸ Там само. С. 315.

⁹ *Лисяк-Рудницький І.* Напрями української політичної думки. С. 86–87.

еміграцією функції зв'язуючої ланки між Україною і зовнішнім світом¹⁰.

Не важко уявити, що хід політико-ідеологічної конвергенції, якби вона стала реальністю, був би діалогом інтелектуальних верств, і коли б торкнулася національного питання, то першими учасниками діалогу мали б бути представники етнічних спільнот, в українському випадку – представники материкової та діаспорної інтелігенції.

Щодо перших, то І. Лисяк-Рудницький взагалі скептично ставився до діалогу з ними: “Я переконався, – оцінював він дискусії на Міжнародному історичному конгресі у Відні 1965-го року, – що в інтелектуальних конфронтаціях між табором свободи й табором тоталітарної диктатури перевага залишається за першими. І цьому не треба дивуватися. Дискусія, – «сократівський принцип» шукання правди через діалог – є духовною стихією демократії. Зате тоталітарний догматизм може процвітати лише в духовній ізоляції; дискусія, діалог діють на нього розкладово”¹¹.

Передбачуваний процесом конвергенції інтелектуальний діалог мусив би мати його учасниками не лише радянський офіціоз, а й радянське, у т. ч. українське дисидентство. Але щодо нього І. Лисяк-Рудницький мав низку критичних зауважень, найсерйозніше з яких, на наш погляд, це недостатня інтелектуальна витонченість, культурна незрілість молодшого покоління дисидентів¹². Тобто, він вказував на ті вади, які перешкождали б рівноправній участі українських дисидентів у політичному діалозі між Сходом і Заходом.

Вчений вказував також на відсутність ідеологічної єдності стосовно національного питання і в середовищі загальносоюзного дисидентського руху, маючи на увазі різне бачення українськими і російськими дисидентами майбутньої долі імперії –

¹⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Що робити? // Там само. С. 455–456.

¹¹ *Лисяк-Рудницький І.* Довкола міжнародного історичного конгресу у Відні // Там само. С. 421.

¹² *Лисяк-Рудницький І.* Політична думка українських підрадянських дисидентів // Там само. С. 485.

перші сподівалися на її розпад, а другі – на її збереження¹³. Але не менше критики він виявляв і на адресу української еміграції, у якій найбільшу активність виявляло бандерівське крило: “Дух нетерпимості й зневажливості, що притаманний тоталітарним націоналістам, не дозволяє їм знайти спільну мову з представниками інших народів, що сьогодні могли б бути нашими союзниками. Реакційність і обскурантизм еміграційного естаблішменту унеможливорює йому встановити контакти з демократичними суспільствами країн нашого поселення та рівночасно відчужує його від визвольних процесів на Батьківщині, що проходять під свободолюбними гаслами”¹⁴.

Загальний огляд творчої спадщини І. Лисяка-Рудницького з точки зору її збігу або не збігу з положеннями теорії конвергенції дає споживу до таких думок.

1. Економіко-технологічні підвалини теорії конвергенції не викликали уваги до неї з боку тих науковців, які зосереджувалися на питаннях еволюції національної психології в радянських республіках, яку вони вважали значно важливішим чинником, ніж суто економічний і технічний прогрес. Радянська психологія, сформована під ідеологічним диктатом, була перешкодою і для ідеологічної конвергенції.

2. Теорія конвергенції поступово зникла з наукових дискусій, тим більше що зник вірогідний учасник конвергаційного процесу. Але було би передчасно вважати її мертвнонародженою. Замість передбачуваної нею двох аналогічних моделей одного індустріального суспільства зараз надмірно популяризується модель глобального постіндустріального суспільства з паралельним нав’язуванням концепції відмирання національної державності. У цьому відношенні досвід зарубіжних радянологів та українознавства, які акцентували прагнення радянських народів до національної державності і чий прогноз щодо розпаду СРСР врешті справдилися, має бути врахований під час теоретизування щодо процесів сучасної глобалізації.

¹³ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. С. 84–85.

¹⁴ Лисяк-Рудницький І. Що робити? // Там само. С. 438.

3. Населення України у 1991 р. більшою своєю частиною підтримало гасло незалежності переважно з матеріальних міркувань. Безумовно, наближення українського суспільства до західного потребує надійної технологічно-економічної основи. У той же час, економічний розвиток не зможе відбутися без набуття суспільством тих ознак, що їх постійно акцентував І. Лисяк-Рудницький – демократизм, лібералізм, плюралізм, права людини.

4. Співставлення концепції І. Лисяка-Рудницького з положеннями теорії конвергенції ще раз нагадує про те, що аналізи та оцінки істориків і політичних мислителів мають враховувати загальне інтелектуальне середовище, у якому відбувалися їхні творчі пошуки. Тільки тоді можна всебічно і неупереджено оцінити творчий внесок кожного з них у скарбницю наукової думки.

REFERENCES

1. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Dovkola mizhnarodnoho istorychnoho konhresu u Vidni. In Lysiak-Rudnytskyi I. *Istorychni ese* (Vol. 2, p. 419–435). Kyiv. [in Ukrainian].

2. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Napriamy ukrainskoї politychnoi dumky. In Lysiak-Rudnytskyi I. *Istorychni ese* (Vol. 2, p. 63–93). Kyiv. [in Ukrainian].

3. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Oberezhno z utopiіamy. In Lysiak-Rudnytskyi I. *Istorychni ese* (Vol. 2, p. 345–359). Kyiv. [in Ukrainian].

4. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Politychna dumka ukrainskykh pidradianskykh dysyentiv. In Lysiak-Rudnytskyi I. *Istorychni ese* (Vol. 2, p. 477–488). Kyiv. [in Ukrainian].

5. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Proty Rosii chy proty radianskoї systemy? In Lysiak-Rudnytskyi I. *Istorychni ese* (Vol. 2, p. 319–332). Kyiv. [in Ukrainian].

6. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Scho robyty? In Lysiak-Rudnytskyi I. *Istorychni ese* (Vol. 2, p. 437–456). Kyiv. [in Ukrainian].

7. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Ukraina v evoliutsii radianskoї systemy. In Lysiak-Rudnytskyi I. *Istorychni ese* (Vol. 2, p. 307–317). Kyiv. [in Ukrainian].

Oleksandr Maiboroda

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Deputy Director, Kuras Institute of political
and ethnic studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9206-4316>

THE ATTITUDES OF I. LYSIAK-RUDNYTSKYI TO THE SOVIET SYSTEM IN THE PARADIGM OF CONVERGENCE THEORY

The article analyzes the views of the famous historian and political scientist I. Lysiak-Rudnytskyi, in particular their comparison with the theory of convergence, which substantiates the interpenetration of capitalistic and socialistic systems, erasing economic, social, political and ideological differences between them, and the creation of a new type of society based on a combination of positive features of the two socio-economic systems. It is noted that I. Lysiak-Rudnytskyi had never touched on the theory of convergence and had not mentioned it in his works, but had paid considerable attention to the Soviet system, which was the subject of research of its supporters. Thus, it is not a question of scientists translating the foundations of this theory, but of how his assessments of the Soviet system coincide with the provisions of the theory of convergence. I. Lysiak-Rudnytskyi directly agreed with the key position of the theory of convergence on the rapprochement of Western and Soviet economic models. But at the same time he warned about the preservation of fundamental political and ideological differences between them. The scientist drew attention to those world phenomena that were the main obstacle for the political and ideological convergence of the two systems: in the Western world a certain cultural leveling caused by technical progress, not a policy of de-ethnicization of peoples, while the Soviet regime tried to instill in Ukrainians a common with the Russians state and political consciousness.

Key words: *I. Lysiak-Rudnytskyi, convergence theory, Soviet system, Western system.*